

Το Αγροτικό πλεόνασμα

Σωτήρης Θεοδωρόπουλος*

Περίληψη

Ανάμεσα στα προβλήματα του αγροτικού τομέα είναι και η θεωρητικά θεμελιωμένη αποσαφήνιση και οριοθέτηση της έννοιας του πλεονάσματος. Η θεωρητική βάση και ανάλυση της συνολικής και παραγωγικής διαδικασίας μέσα απ' την οποία αυτό προκύπτει, στηρίζεται στην Μαρξική Θεωρία της αξίας και την ανάλυση των πινάκων εισροών-εκροών τύπου Leontief. Τα θεωρητικά συμπεράσματα και το μοντέλο υπολογισμού χρησιμοποιούνται κατόπιν για την εκτίμηση του πλεονάσματος του ελληνικού αγροτικού τομέα και την ερμηνεία των εξελίξεών του κατά την περίοδο 1980-88.

1. Εισαγωγή

Η ύπαρξη ενός περισσεύματος ή πλεονάσματος –που είναι η διαφορά μεταξύ της συνολικής αξίας της κοινωνικής παραγωγής και του κοινωνικού αναγκαίου κόστους που απαιτείται για την παραγωγή της– αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Το γεγονός αυτό είναι διαπιστωμένο ιστορικά, τόσο απ' την ίδια την οικονομική επιστήμη, όσο και από άλλες παραπλήσιες κοινωνικές επιστήμες. Λόγω της σημασίας του στην κατανόηση της οικονομικής πραγματικότητας και των νόμων που την διέπουν, ήταν επόμενο να βρεθεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και ν' αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στη μακρόχρονη πορεία της οικονομικής σκέψης, ιδιαίτερα δε, απ' το ρεύμα εκείνο στο οποίο το σύστημα σκέψης αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο.

* Διδάκτωρ Οικονομικών, συνεργάτης στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Το πλεόνασμα που παράγεται απ' τον αγροτικό τομέα, αποτελεί μέρος του συνολικού πλεονάσματος της οικονομίας. Επειδή το βάρος του τομέα αυτού, στα πρώτα στάδια ανάπτυξης μιας οικονομίας είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αντίστοιχος είναι ο ρόλος και η σημασία του πλεονάσματος που παράγει, δηλαδή του αγροτικού πλεονάσματος.

Στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων χωρών, η σημασία του στη συνολική αναπτυξιακή διαδικασία της οικονομίας είναι καθοριστική. Γι' αυτό ήταν επόμενο, η έννοια αυτή ν' αποτελέσει αντικείμενο μελέτης, σημείο αναφοράς και θεωρητικό εργαλείο ανάλυσης και ερμηνείας των προβλημάτων του αγροτικού τομέα.

Η προσπάθεια προσέγγισης των προβλημάτων αυτών, μέσω μιας άλλης οπτικής που προσφέρει η χρήση της θεωρίας του πλεονάσματος, φωτίζοντας διάφορες πλευρές της οικονομικής πραγματικότητας, μπορεί ν' αποδειχθεί εξαιρετικής σπουδαιότητας.

Η προσπάθεια αυτή όμως, παρά τη σημαντική συμβολή αρκετών ερευνητών και τα αξιόλογα συμπεράσματα στα οποία πολλές φορές έχει καταλήξει, συνδέεται με αρκετές ασάφειες, εννοιολογικές συγχύσεις και λογικές αντιφάσεις, σε ό,τι αφορά το εννοιολογικό περιεχόμενο της έννοιας αγροτικό πλεόνασμα. Γι' αυτό ορισμένα απ' τα συμπεράσματα που έχουν προκύψει, αντιφάσκουν συχνά με τα δεδομένα της πραγματικότητας ή τα ερωτήματα που θέτει η ερευνητική προσπάθεια.

Για τους λόγους αυτούς, πιστεύουμε ότι απαιτείται μια πληρέστερη και επιστημονικά θεμελιωμένη εννοιολογική αποσαφήνιση και οριοθέτηση, με βάση την οποία θα προκύψει μια παράλληλη ποσοτικοποίηση της έννοιας και του ορισμού αγροτικό πλεόνασμα –δεδομένου ότι αποτελεί ένα υπαρκτό και συγκεκριμένο οικονομικό μέγεθος– προκειμένου να ανταποκριθεί αυτή στους παραπάνω στόχους και απαιτήσεις της έρευνας.

Η προσπάθεια αυτή, θα έπρεπε να κινείται με άξονες και σημεία αναφοράς τα παρακάτω ερωτήματα, στα οποία θα πρέπει να δίνει σαφή απάντηση και η οποία θα βρίσκεται σε λογική συνέπεια, τόσο στο θεωρητικό πεδίο, όσο και την εμπειρική εφαρμογή της θεωρίας με τα δεδομένα της πραγματικότητας. Κατά τη γνώμη μας, τα σημαντικότερα ερωτήματα στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής είναι τα παρακάτω:

Τι είναι και ποιο το αγροτικό πλεόνασμα; Γιατί είναι αυτό αγροτικό πλεόνασμα; Πόσο είναι σαν οικονομικό μέγεθος συνολικά, ποιοι επιμέρους αγροτικοί κλάδοι το παράγουν και πόσο συμβάλλει ο καθένας στην παραγωγή του; Από ποιους παράγον-

τες προσδιορίζεται το μέγεθός του; Και τέλος, πώς και για ποιους σκοπούς χρησιμοποιείται στη δοσμένη κοινωνία;

Η διατύπωση μιας προσέγγισης που θα ανταποκρίνεται στους παραπάνω στόχους, θα επιδιωχθεί στην ανάλυση που ακολουθεί, με βάση την μέχρι σήμερα πλούσια ανάπτυξη της θεωρίας του πλεονάσματος. Η εννοιολογική οριοθέτηση και ποσοτικοποίηση, θα επιδιωχθεί με τη χρησιμοποίηση της ανάλυσης εισροών-εκροών, η οποία προκύπτει μέσα απ' την περιγραφή της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας, τόσο του συνόλου της οικονομίας, όσο και του αγροτικού τομέα. Στη συνέχεια, η θεωρητική αυτή προσέγγιση θα χρησιμοποιηθεί για εμπειρική εφαρμογή στα δεδομένα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Στο βαθμό που η παραπάνω προσέγγιση επιτυγχάνει τους στόχους και απαντά στα ερωτήματα που τέθηκαν, νομίζουμε ότι μπορεί ν' αποτελέσει ένα χρήσιμο θεωρητικό εργαλείο για την ερμηνεία και ανάλυση της οικονομικής πραγματικότητας του αγροτικού τομέα, των νόμων λειτουργίας, των τάσεων και προοπτικών του.

2. Έννοια και οριοθέτηση του αγροτικού πλεονάσματος

Δεδομένου ότι η ύπαρξη του πλεονάσματος χαρακτηρίζει όλους τους τρόπους παραγωγής και τους κοινωνικούς σχηματισμούς, είναι επόμενο, ανάλογα με το βαθμό που στη συγκεκριμένη οικονομία κυριαρχεί η αγροτική παραγωγή, η προέλευση και η μορφή που αυτό εμφανίζεται, να είναι αυτή του αγροτικού πλεονάσματος. Για το λόγο αυτό, αποτελούσε την κύρια μορφή του πλεονάσματος σ' όλους τους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς. Η πρώτη επιστημονικά θεμελιωμένη εννοιολογική προσέγγιση και διατύπωση οφείλεται στους *φυσιοκράτες*, οι οποίοι – μάλλον ορθώς για τα δεδομένα της εποχής τους– στο αγροτικό πλεόνασμα, αναγνωρίζουν το μόνο πλεόνασμα για ολόκληρη την οικονομία. Το κατ' αυτούς *καθαρό προϊόν* (*physical surplus*) –σ' αντίθεση με τους εμποροκράτες, σύμφωνα με τους οποίους, το σχετικό πλεόνασμα δημιουργείται στην ανταλλαγή– δημιουργείται στην παραγωγή, είναι ένα απόλυτο, ορατό και φυσικό μέγεθος (*physical surplus*) και παράγεται μόνον στη γεωργία, όπου και η μόνη παραγωγική εργασία είναι η αγροτική.

Ορίζεται, σαν η διαφορά μεταξύ των συνολικών εκροών και των απαραίτητων αρχικών συνολικών εισροών, ή, μεταξύ της συνολικής αγροτικής παραγωγής και του κόστους: α) για τη διατή-

ρηση του σταθερού και κυκλοφοριακού κεφαλαίου και β) για τους μισθούς αυτών που απασχολούνται στη γεωργία και απαιτούνται για την παραγωγή του αγροτικού προϊόντος και οι οποίοι βρίσκονται συνήθως στο ελάχιστο όριο συντηρήσεως¹.

Καθοριστικό παράγοντα για το μέγεθος του αγροτικού πλεονάσματος, αποτελεί η χρησιμοποιούμενη τεχνική στην αγροτική παραγωγή, στην οποία οι φυσιοκράτες έδωσαν σημαντική έμφαση, επειδή μεταβάλλει την παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας, όπου με σταθερούς τους μισθούς της, αποτελεί ίσως και τον μόνο καθοριστικό παράγοντα των μεταβολών στο αγροτικό πλεόνασμα. Δεδομένου ότι οι φεουδάρχες αναπροσάρμοζαν συνεχώς προς τα πάνω τη γαιοπρόσοδο, τα οφέλη από την αύξηση της παραγωγικότητας, για μικρό μόνο χρονικό διάστημα, απολαμβάνονταν απ' τους καλλιεργητές, αυξάνοντας έτσι το πλεόνασμα. Το τελευταίο, λόγω των παραγωγικών σχέσεων της φεουδαρχίας, αποσπάται μέσω εξωοικονομικού καταναγκασμού με τη μορφή της γαιοπροσόδου και το ιδιοποιείται η άρχουσα τάξη² – όπου χρησιμοποιείται για τις ανάγκες της – την οποία στο καθεστώς αυτό αποτελούσαν οι φεουδάρχες, η εκκλησία, ο θρόνος κ.λπ. Η γαιοπρόσοδος ήταν και η μόνη μορφή υπεραξίας που γνώριζαν οι φυσιοκράτες, ενώ είναι συζητήσιμο³ αν σ' αυτή συμπεριλαμβάνονταν και το κέρδος με τη σύγχρονη έννοια. Αν και η φυσιοκρατική αντίληψη για το ποιο είναι το συνολικό πλεόνασμα της οικονομίας, ποια η προέλευσή του και ποιος το παράγει, ξεπεράστηκε αργότερα απ' την εξέλιξη της πολιτικής οικονομίας και τη συμβολή μεγάλων στοχαστών όπως ο Smith, ο Ricardo, ο Marx, η συμβολή των φυσιοκρατών στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης υπήρξε θεμελιώδης. Η εννοιολογική τους προσέγγιση και δριοθέτηση για το αγροτικό πλεόνασμα, αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία και σήμερα θα πρέπει να στηριχθεί κάθε προσπάθεια ορισμού και ποσοτικής εκτίμησης. Με τη χρησιμοποίηση των σύγχρονων αναλυτικών εργαλείων και στατιστικών, η προσπάθεια για εκτίμηση της διαφοράς μεταξύ της αξίας της αγροτικής παραγωγής και του αναγκαίου κόστους για την παραγωγή της, έχει πάντα σαν βάση την παραπάνω θεωρητική προσέγγιση. Πάνω σ' αυτή επίσης, αναπτύσσονται απ' τους παραπάνω στοχαστές οι έννοιες και διακρίσεις της απόλυτης και διαφορικής γαιοπροσόδου (Ricardo) και ακόμη της υπεραξίας και του υπερπροϊόντος (Marx), με αναλυτική εφαρμογή και στον αγροτικό τομέα, καθώς και η σημασία της χρήσης του πλεονάσματος στην οικονομική ανάπτυξη. Και είναι στα πλαίσια αυτής της αναλυτικής οπτικής, που αναπτύσσεται και υπάρχει η έννοια του πλεονάσματος σαν

βασικό θεωρητικό εργαλείο ανάλυσης της οικονομικής πραγματικότητας, κάτι που όπως είναι γνωστό δεν υπάρχει στο σύστημα σκέψης της και δεν αποδέχεται η νεοκλασική ή ορθόδοξη, όπως λέγεται, οικονομική σκέψη. Σημαντική συμβολή, έναυσμα και επιρροή στη σύγχρονη οικονομική σκέψη που είναι και συνέχεια της παραπάνω αναλυτικής οπτικής, αποτελεί η νεομαρξιστική θεώρηση, που αποτελεί σημαντική εξέλιξη στη θεωρία του πλεονάσματος. Στα πλαίσια αυτής –και σαν εφαρμογή η μεταφορά της στον αγροτικό τομέα– φαίνεται να αντλεί το θεωρητικό της υπόβαθρο η θεωρία του αγροτικού πλεονάσματος, που με την πλέον συνηθισμένη της διατύπωση και ορισμό είναι: η διαφορά μεταξύ του καθαρού αγροτικού προϊόντος σε τρέχουσες τιμές και της κατανάλωσης του αγροτικού τομέα (εκτιμηθείσης ή τεκμαρτής).

Η προσέγγιση αυτή σαν η επικρατέστερη, χρησιμοποιείται σε αρκετές εργασίες ή αναφορές στην έννοια του αγροτικού πλεονάσματος –ή του αγροτικού υπερπροϊόντος– που έχουν γίνει πρόσφατα στη χώρα μας, όπως: Αλ. Καμαρινού (1973), Δ. Μυλωνάκη (1986), Γ. Τόλιος (1986) κ.ά., ή με κάποια διαφοροποίηση, σαν «η διαφορά μεταξύ της καθαρής προστιθεμένης αξίας του αγροτικού τομέα και το συνηθισμένο επίπεδο μισθού εργασίας...» (Γ. Παρασκευαΐδης 1986).

Διαφορετική είναι η προσέγγιση, όπου απ' το ακαθάριστο αγροτικό εισόδημα αφαιρείται η αναγκαία εργασία που υπολογίζεται σε ημερομίσθια και ποσοστό του ακαθάριστου προϊόντος, θεωρούμενο σαν το καθαρό εισόδημα που μένει στον αγροτικό τομέα. Η διαφορά είναι το πλεόνασμα που «φεύγει» απ' τον αγροτικό τομέα π.χ. τα έξοδα για σπόρους, ζωοτροφές, φόρους, λιπάσματα, αποσβέσεις (Δ. Ψυχογιός 1986).

Ο ορισμός που αναφέρθηκε και επικρατεί στη θεωρία του αγροτικού πλεονάσματος, με ή χωρίς τις όποιες διαφοροποιήσεις του αναφέρθηκαν, βρίσκεται πράγματι έξω απ' την αναλυτική λογική και το πλαίσιο της θεωρίας του πλεονάσματος. Όπως είδαμε προηγούμενα, δεν έχει σχέση με τη Μαρξική έννοια του πλεονάσματος ούτε της υπεραξίας, ούτε με την έννοια του κέρδους και επειδή είναι η σε τρέχουσες τιμές αποταμίευση, η επίκληση του οποίου παραλληλισμού με τη Μαρξική θεωρία είναι αστήρικτη⁴.

Η έννοια και ο ορισμός του αγροτικού πλεονάσματος, ορθώς θα πρέπει αντλεί το θεωρητικό της υπόβαθρο απ' τη Μαρξική θεωρία, διότι μόνον με τα αναλυτικά εργαλεία της θεωρίας αυτής και με έννοιες όπως του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, προϊόντος και υπερεργασίας, ή υπερπροϊόντος, ή υπεραξίας σε αξιακούς ή χρηματικούς όρους, μπορούμε να διατυπώσουμε την

έννοια πλεόνασμα και να τη χρησιμοποιήσουμε στο πλαίσιο της θεωρίας αυτής σαν θεωρητικό εργαλείο. Όχι όμως με τον παραπάνω ορισμό, ο οποίος μόνον υπό την προϋπόθεση και όπου δεν υπάρχουν εξωγεωργικά εισοδήματα, αποτελεί την αποταμίευση του αγροτικού νοικοκυριού ή του αγροτικού τομέα. Δεδομένου ότι στη σημερινή πραγματικότητα –κατά μεγάλο βαθμό στην ελληνική– σημαντικό μέρος της κατανάλωσης του αγροτικού τομέα καθορίζεται από εξωγεωργικά εισοδήματα, ο ορισμός αυτός δεν εκφράζει ούτε την αποταμίευση του αγροτικού τομέα. Το αγροτικό πλεόνασμα, που προκύπτει μέσα απ' την ίδια την παραγωγική διαδικασία του αγροτικού τομέα όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι οικονομικό μέγεθος συνθετικό της αξίας του καθαρού προϊόντος του αγροτικού τομέα. Γι' αυτό καθορίζεται από παράγοντες που προσδιορίζουν το τελευταίο και τη διανομή του, στις δύο κατηγορίες, που είναι το αναγκαίο κόστος για εργασία και το πλεόνασμα.

Η συνολική κατανάλωση του νοικοκυριού, ανάλογα και με τις σχέσεις ιδιοκτησίας που επικρατούν στον αγροτικό τομέα –καπιταλιστικής ή οικογενειακής μορφής εκμετάλλευσης– μπορεί να προέρχεται απ' το ένα ή και τα δύο στοιχεία του καθαρού γεωργικού προϊόντος. Ακόμη μπορεί να περιλαμβάνει, όπως αναφέραμε παραπάνω, και άλλες πηγές εισοδήματος. Για το λόγο αυτό, δεν αποτελεί στοιχείο καμιάς συνάρτησης παραγωγής –μαρξιστικής ή νεοκλασικής– καθορίζεται από παράγοντες έξω απ' την παραγωγική διαδικασία και δεν αποτελεί συνθετικό στοιχείο της αξίας του καθαρού προϊόντος, το οποίο στην αντίθετη περίπτωση θα μεταβαλλόταν κάτω απ' την επίδραση παραγόντων έξω απ' τις συνθήκες παραγωγής του.

Έτσι, η ταύτισή της με το αναγκαίο κόστος ή αναγκαία εργασία για την παραγωγή του αγροτικού προϊόντος, είναι αναπόφευκτο να οδηγεί σε λογικές ασυνέπειες, αντιφάσεις και αδιέξοδα τόσο στο θεωρητικό πεδίο, όσο και στο εμπορικό, όπου τα συμπεράσματα που προκύπτουν έρχονται συχνά σε αντίθεση με τα δεδομένα της πραγματικότητας. Η πηγή όλων των παραπάνω, θεωρούμε ότι βρίσκεται στη σύγχυση και την άκριτη μεταφορά στον αγροτικό τομέα και τον οικιακό τρόπο παραγωγής, της αντιστοιχίας των εννοιών του αναγκαίου κόστους εργασίας ή του μεταβλητού κεφαλαίου και του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, που ισχύει μόνον στις καθαρά καπιταλιστικές συνθήκες επιχείρησης, ή ακόμη και στην περίπτωση των δουλοπαροικων αγροτών στο φυσιοκρατικό υπόδειγμα, όπως αναφέραμε προηγούμενα.

Το κόστος αναπαραγωγής όμως του αγρότη στα πλαίσια της οικογενειακής εκμετάλλευσης με τις συνθήκες που αυτή λειτουργεί, δεν είναι απαραίτητο και δεν μπορεί να αντιστοιχεί στο κόστος της αναγκαίας εργασίας ή του μεταβλητού κεφαλαίου, που απαιτείται για την παραγωγή του αγροτικού προϊόντος της. Σαν ιδιοκτήτες της γης και του κεφαλαίου που απαιτείται –και στο βαθμό που συμβαίνει αυτό– ιδιοποιούνται το πλεόνασμα, μέρος ή όλο, το οποίο στηρίζει την κατανάλωσή τους και συντηρεί την αναπαραγωγή τους. Ενώ στην καπιταλιστική εκμετάλλευση πλεόνασμα και μεταβλητό κεφάλαιο διαχωρίζονται, λόγω των σχέσεων παραγωγής, στην οικογενειακή εκμετάλλευση υπάρχουν, αλλά θα πρέπει να υπολογισθούν τεκμαρτά. Διαφορετικά θα συνέβαινε ίδιες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, με ίδια τεχνική, λόγω των διαφορετικών σχέσεων ιδιοκτησίας, η μία να παράγει πλεόνασμα και η άλλη όχι. Είναι φανερό, ότι οι παραγωγικές σχέσεις και οι σχέσεις ιδιοκτησίας καθορίζουν μόνον την ιδιοποίηση του πλεονάσματος, ή τη διανομή του καθαρού προϊόντος. Η ύπαρξη και το μέγεθος των μεγεθών αυτών προσδιορίζεται μέσα απ' τις συνθήκες και ανάγκες της παραγωγής, μέσα απ' την ίδια την παραγωγική διαδικασία.

Διαφορετικού περιεχομένου είναι οι έννοιες του αγροτικού πλεονάσματος που έχουν διατυπωθεί στα πλαίσια της θεωρίας της οικονομικής ανάπτυξης⁵ και οι οποίες χρησιμοποιούνται σαν θεωρητικά εργαλεία για την ανάλυση του ρόλου του αγροτικού τομέα στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης και εκβιομηχάνισης των αναπτυσσόμενων χωρών. Οι κυριότερες απ' τις διατυπώσεις αυτές, που στηρίζονται περισσότερο σε μορφολογικά κριτήρια, παρά σε αξιακή σύνθεση του αγροτικού προϊόντος, διακρίνονται σε δύο βασικές κατηγορίες⁶:

α) Το πλεόνασμα εργατικού δυναμικού (εργασίας), που αναφέρεται στο μέγεθος του εργατικού δυναμικού, το οποίο θα μπορούσε να αποσπασθεί απ' τον αγροτικό τομέα και να μεταφερθεί στους άλλους τομείς, χωρίς αυτό να προκαλέσει μείωση της αγροτικής παραγωγής.

β) Το πλεόνασμα αγροτικών προϊόντων που διακρίνεται σε τρεις μορφές: 1) Αυτό της διαφοράς μεταξύ της συνολικής αγροτικής παραγωγής και της κατανάλωσης αγροτικών προϊόντων απ' τον ίδιο τον αγροτικό πληθυσμό. Δηλαδή ό,τι απομένει απ' την αυτοκατανάλωση του αγροτικού πληθυσμού και είναι διαθέσιμο για ανταλλαγή (εμπορεύσιμο πλεόνασμα αγροτικών προϊόντων). 2) Αυτό της διαφοράς μεταξύ της συνολικής αγροτικής παραγωγής και της συνολικής εγχώριας κατανάλωσης προϊόντων του

αγροτικού τομέα (εξαγωγίμο αγροτικό πλεόνασμα) και τέλος 3) της διαφοράς μεταξύ της αξίας της αγροτικής παραγωγής και της συνολικής κατανάλωσης του αγροτικού τομέα, η οποία εκφράζει την αποταμιευτική ικανότητα του τομέα αυτού.

Οι διατυπώσεις αυτές χρησιμοποιούνται σαν θεωρητικό εργαλείο, προκειμένου να αναλυθούν τα προβλήματα στη διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης, τόσο στην πλευρά της προσφοράς, όσο και στην πλευρά της ζήτησης, με βάση την κεντρική σημασία που διαδραματίζει ο αγροτικός τομέας στα πρώτα στάδια ανάπτυξης και την πρωταρχική διαδικασία συσσώρευσης. Για τους σκοπούς αυτούς –και χωρίς να παραγνωρίζεται η θεωρητική σημασία και αναλυτική αξία των παραπάνω διατυπώσεων– θεωρούμε τουλάχιστον εξίσου σημαντική και απαραίτητη την οριοθέτηση του αγροτικού πλεονάσματος που προκύπτει μέσα απ' την παραγωγική διαδικασία και την αξιακή σύνθεση του αγροτικού προϊόντος. Με βάση αυτή, το αγροτικό πλεόνασμα σαν οικονομικό μέγεθος δεν συμπίπτει –σχεδόν ποτέ– και διαφέρει από αυτό που προκύπτει με όποια απ' τις παραπάνω διατυπώσεις.

3. Η παραγωγή του αγροτικού πλεονάσματος

Η παραγωγή κάθε προϊόντος αποτελεί μια σκόπιμη ανθρώπινη δραστηριότητα, μια διαδικασία μετασχηματισμού των αγαθών, που γίνεται στα πλαίσια του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Για την παραγωγή μιας ποσότητας ενός ή περισσοτέρων προϊόντων, τόσο στο σύνολο της οικονομίας, όσο και σε κάθε επιμέρους κλάδο, απαιτείται η δαπάνη μιας αντίστοιχης ποσότητας εργασίας και μέσων παραγωγής –εργαλεία, υλικά, πρώτες ύλες– το μέγεθος και ο συνδυασμός των οποίων καθορίζεται απ' την χρησιμοποιούμενη τεχνική. Το συνολικό προϊόν του κάθε κλάδου ή του συνόλου της οικονομίας, καθώς και οι ποσότητες των απαραίτητων εισροών που απαιτούνται για την παραγωγή του, μπορούν να εκφρασθούν είτε σε φυσικές ποσότητες (quantity system), είτε σε αξίες (value system), είτε σε χρηματικές τιμές (price system). Η διερεύνηση της παραγωγής και των σχέσεων που την διέπουν, μπορεί να γίνει μέσα από κάθε μία απ' τις κατηγορίες αυτές, μέσω των οποίων φωτίζονται ως ένα βαθμό και διαφορετικές πλευρές της ίδιας πραγματικότητας, που είναι η παραγωγή του κοινωνικού προϊόντος.

Η περιγραφή της παραγωγικής διαδικασίας, τόσο για το σύνολο της οικονομίας, όσο και για κάθε κλάδο χωριστά, μπορεί να

γίνει σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό μέσω του πίνακα εισροών-εκροών του Leontief, ο οποίος κάτω από ορισμένες υποθέσεις μπορεί να μετατραπεί σε ένα γενικό αναλυτικό εργαλείο και ακόμη να δειχθεί η αντιστοιχεία των επιμέρους μεγεθών με αυτά που προκύπτουν απ' τη Μαρξική θεωρία της παραγωγής.

Με βάση τον πίνακα αυτόν και τη σχετική ανάλυση που παραλείπουμε εδώ χάριν συντομίας, λαμβάνουμε τη μαθηματική έκφραση της συνολικής παραγωγής διαδικασίας της οικονομίας⁷ σύμφωνα με την οποία προκύπτει ότι: η συνολική παραγωγή της

οικονομίας $\sum_{j=1}^n$ που είναι το άθροισμα των ενδιάμεσων $\sum_{i=1}^n$ $\sum_{j=1}^n X_{ij}$ και τελικών προϊόντων όλων των κλάδων $\sum_{i=1}^n F_i$ και έχουμε:

$$\sum_{i=1}^n X_i = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n X_{ij} + \sum_{i=1}^n F_i \quad (1)$$

είναι ίση με τη συνολική αξία των χρησιμοποιούμενων ενδιάμεσων εισροών $\sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n X_{ij}$ και αμοιβών που καταβλήθηκαν στους

συντελεστές παραγωγής απ' όλους τους κλάδους $\sum_{j=1}^n Y_j$. Οι τε-

λευταίες αντιπροσωπεύουν την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία ή ακαθάριστο κοινωνικό εισόδημα Y_j που διακρίνεται σε καθαρή προστιθέμενη αξία: μισθοί W_j και κέρδη S_j , και ακαθάριστη όταν περιλαμβάνονται οι αποσβέσεις D_j . Έχουμε τότε:

$$\sum_{j=1}^n X_j = \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n X_{ij} + \sum_{j=1}^n Y_j \quad (2)$$

Επειδή $\sum_{i=1}^n X_i = \sum_{j=1}^n X_j$ εύκολα προκύπτει απ' τις (1) και (2) ότι:

$$\sum_{i=1}^n F_i = \sum_{j=1}^n Y_j \quad (3)$$

η οποία αποτελεί και την βασική εξίσωση (ταυτότητα) των εθνικών λογαριασμών σύμφωνα με την οποία η αξία των τελικών αγαθών και υπηρεσιών που παράχθηκε στην οικονομία, δηλαδή το ακαθάριστο εθνικό προϊόν (όταν συμπεριλαμβάνονται έμμεσοι φόροι και εξωτερικές συναλλαγές), είναι ίσο με το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα, που ένα μέρος αφορά τους μισθούς που καταβλήθηκαν και το υπόλοιπο τα κέρδη και κάθε μορφής προσόδους

και τις αποσβέσεις. Τα παραπάνω μεγέθη, με την αφαίρεση των αποσβέσεων απ' το καθένα, γίνονται καθαρό προϊόν (F^n) και εισόδημα (Y^n) αντίστοιχα, για το σύνολο της οικονομίας.

Όλα τα στοιχεία κάθε στήλης ή γραμμής του πίνακα εισροών-εκροών εκφράζονται σε όρους τιμών, εκφράζουν χρηματικές αξίες. Μπορούν όμως, αν κάθε στοιχείο του πίνακα πολλαπλασιασθεί με τις κοινωνικά αναγκαίες ώρες εργασίας (μονάδες αφηρημένης εργασίας) κατά μονάδα προϊόντος του κάθε κλάδου, να εκφραστούν σε όρους αξιών, ενώ η άθροιση και έκφραση σε φυσικές ποσότητες των διαφορετικών προϊόντων με τις διαφορετικές μονάδες μέτρησης, είναι μάλλον αδύνατη.

Επειδή για το σύνολο της οικονομίας –πράγμα που δεν ισχύει για τους επιμέρους κλάδους– το άθροισμα της αξίας των ενδιάμεσων εκροών είναι ίσο με το άθροισμα των ενδιάμεσων εισροών, το ακαθάριστο προϊόν ή η συνολική αξία των τελικών εκροών της οικονομίας είναι ίση με την αξία των αρχικών εισροών δηλαδή την άμεση ή ζωντανή εργασία $W + S$ και την έμμεση ή νεκρή αξία D_i που εισήλθαν στην παραγωγή. Σύμφωνα με την μαρξιστική ανάλυση, η νεοπροστιθέμενη, η καθαρή νέα αξία $W + S$ αποτελείται απ' το μεταβλητό κεφάλαιο W ή το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης για την παραγωγή του προϊόντος και την υπεραξία S που είναι η υπεραξία που ιδιοποιούνται οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Όταν οι άμεσοι παραγωγοί είναι και ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής όπως στην απλή εμπορευματική παραγωγή, τότε ιδιοποιούνται οι ίδιοι ολόκληρη την νέα αξία.

Το τελικό προϊόν της οικονομίας –τελική ζήτηση– δηλαδή το ακαθάριστο προϊόν, διατίθεται εν μέρει για την αντικατάσταση των φθαρέντων μέσων παραγωγής D_j , και το υπόλοιπο καθαρό προϊόν για την κατανάλωση της εργασίας που το παρήγαγε, C_w , των ιδιοκτητών που ιδιοποιούνται την υπεραξία C_k , και για καθαρή νέα συσσώρευση I . Αν απ' την αξία του καθαρού προϊόντος αφαιρέσουμε την αξία που αντιστοιχεί στο κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, το μεταβλητό κεφάλαιο, το υπόλοιπο αποτελεί ένα υπερπροϊόν που ιδιοποιούνται και χρησιμοποιούν για τους σκοπούς που αναφέρουμε οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Εκφράζοντας τα αντίστοιχα μεγέθη σε όρους τιμών, για το σύνολο της οικονομίας, αν απ' το ακαθάριστο κοινωνικό εισόδημα αφαιρέσουμε το αναγκαίο κόστος σε μισθούς W και μέσα παραγωγής D , προκύπτει το πλεόνασμα S' , η χρηματική έκφραση της υπεραξίας, δηλαδή κέρδη, τόκοι, πρόσοδοι. Αν απ' το ακαθάριστο προϊόν αφαιρέσουμε αυτό που αντιστοιχεί στις

αποσβέσεις D και τους μισθούς W , τότε απομένει ένα υπερπροϊόν S^P , το οποίο αντιστοιχεί στο πλεόνασμα. Και τα δύο μεγέθη, αντιπροσωπεύουν αυτό που απομένει πάνω απ' το κοινωνικά αναγκαίο κόστος για τη συνολική παραγωγή μιας οικονομίας, αντιπροσωπεύουν δηλαδή το περίσσειμα της οικονομίας που είναι πάνω απ' τις ανάγκες της παραγωγής και το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για διάφορους σκοπούς, εκφράζοντας το βαθμό οικονομικής ελευθερίας της. Έτσι με βάση την εξίσωση (3) έχουμε:

$$\sum_{i=1}^n F_i - (C_{wi} + D_i) = S_i^P = C_{ki} + I_i^n \quad (4)$$

και αντίστοιχα:
$$\sum_{j=1}^n Y_j - (W_j + D_j) = S_j \quad (5)$$

Το πλεόνασμα και το υπερπροϊόν της οικονομίας θα συμπίπτουν με την υπόθεση ότι καταναλώνονται όλοι οι μισθοί. Η υπεραξία που περιέχεται στο υπερπροϊόν αυτό, είναι κατά προσέγγιση ίση με το πλεόνασμα, το οποίο αποτελεί τη χρηματική έκφραση της τελευταίας, πράγμα όμως το οποίο δεν ισχύει για κάθε επιμέρους κλάδο, δεδομένου ότι οι τιμές στην πράξη δεν είναι ανάλογες των αξιών λόγω της μεσολάβησης πολλών επιμέρους παραγόντων. Ούτε επίσης το προϊόν του κάθε κλάδου που αντιπροσωπεύεται στο τελικό προϊόν της οικονομίας, την τελική ζήτηση, συμπίπτει με το ακαθάριστο προϊόν του κάθε κλάδου, δεδομένου ότι ορισμένοι κλάδοι μπορούν να παράγουν μικρό μέρος ή καθόλου προϊόν για τελική ζήτηση και άλλοι μεγαλύτερο ή ολόκληρο το προϊόν για την τελική ζήτηση. Επίσης πρέπει να αναφερθεί ότι το συνολικό προϊόν του κάθε κλάδου διατίθεται, τόσο για ενδιάμεση, όσο και για τελική ζήτηση, στα πλαίσια του δοσμένου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας μέσα στην οικονομία. Προκειμένου να υπολογίσουμε το υπερπροϊόν και το αντίστοιχο πλεόνασμα του κάθε κλάδου, θα πρέπει όπως και για το σύνολο της οικονομίας, απ' τις συνολικές εκροές του ενδιάμεσες και τελικές, να αφαιρέσουμε το κόστος για εισροές, ενδιάμεσες και αρχικές, δηλαδή απ' τα συνολικά του έσοδα, να αφαιρέσουμε τα συνολικά του έξοδα. Τα πρώτα προέρχονται από πωλήσεις προϊόντων του κλάδου για ενδιάμεσες εισροές άλλων κλάδων και τελική ζήτηση και το δεύτερο από αγορές του κλάδου για ενδιάμεσες και αρχικές εισροές του, δηλαδή ενδιάμεσα προϊόντα, πρώτες ύλες, ανάλωση παγίου κεφαλαίου και μισθούς. Ο υπολογισμός του συνολικού προϊόντος που παράγει κάθε κλάδος με δοσμένη την τελική ζήτηση, γίνεται με τη βοήθεια των τεχνολο-

γικών συντελεστών, των οποίων θα πρέπει να υπολογίσουμε τη μήτρα, για το σκοπό αυτό. Χρησιμοποιώντας τους τεχνολογικούς συντελεστές οι οποίοι δείχνουν τις απαραίτητες εισροές a_{ij} που προέρχονται απ' τον κλάδο i για την παραγωγή μιας μονάδας του κλάδου j και έχουμε $X_{ij} = a_{ij}X_j$, η εξίσωση που δείχνει το συνολικό προϊόν του κλάδου X_i μπορεί να γραφεί:

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} X_j + F_i \quad (6)$$

και αντιστοιχεί για κάθε έναν απ' τους κλάδους της οικονομίας. Αν το σύστημα όλων αυτών των εξισώσεων γραφεί με τη μορφή μήτρας, όπου το διάνυσμα της συνολικής παραγωγής όλων των κλάδων X επί την μήτρα των τεχνολογικών συντελεστών A , συν το διάστημα του προϊόντος της τελικής ζήτησης F , είναι ίσο με το διάνυσμα της συνολικής παραγωγής, δηλαδή:

$$X = AX + F \quad (7)$$

Η εξίσωση αυτή μπορεί να γραφεί και:

$$X - AX = F \quad (8)$$

ή

$$(I - A)X = F \quad (9)$$

όπου I η μοναδιαία μήτρα με διαγώνια στοιχεία ίσα με τη μονάδα, και μηδενικά τα μη διαγώνια στοιχεία. Η γενική λύση της εξίσωσης (9) επιτυγχάνεται με τον υπολογισμό της αντίστροφης μήτρας $(I - A)^{-1}$ –που είναι η αντίστροφη της μήτρας Leontief $(I - A)$ – τα στοιχεία ή οι συντελεστές της οποίας, αντανακλούν όλα τα άμεσα ή έμμεσα αποτελέσματα που προέρχονται από μεταβολή της τελικής ζήτησης κατά μία μονάδα. Έτσι έχουμε:

$$X = (I - A)^{-1} \cdot F \quad (10)$$

Έχοντας υπολογίσει τη συνολική παραγωγή του κλάδου, X_i , στην προκειμένη περίπτωση του αγροτικού, X_a , με την αφαίρεση των ενδιάμεσων εισροών που αγόρασε από άλλους κλάδους, E , και το κόστος των αρχικών εισροών του σε εργασία, W , και ανάλωση σταθερού κεφαλαίου, D , θα προκύψει όπως και για το σύνολο της οικονομίας στις εξισώσεις (8) και (9) το πλεόνασμα ή υπερπροϊόν του αντίστοιχα, που παράγει ή παίρνει ο συγκεκριμένος κλάδος απ' το συνολικό πλεόνασμα της οικονομίας. Η απλοποιημένη μορφή αυτών, μέσω των οποίων προκύπτει το αγροτικό πλεόνασμα είναι:

$$X_a = E + W + S + D = \text{συνολική παραγωγή} \quad (11)$$

$$F_a = C + I^n + D = \text{ακαθάριστο προϊόν του κλάδου} \quad (12)$$

$$Y_a^n = W + S = \text{καθαρό εισόδημα} \quad (13)$$

και

$$Y_a^n - W = S_a = \text{αγροτικό πλεόνασμα} \quad (14)$$

Έχουμε αντίστοιχα:

$$F_a^n = C + I^n = \text{καθαρό προϊόν} \quad (15)$$

απ' το οποίο αν αφαιρεθεί η αξία της κατανάλωσης που αντιστοιχεί στο κόστος της εργασίας C_w –αναγκαίους μισθούς– προκύπτει το υπερπροϊόν, S_a^P που είναι:

$$S_a^P = F_a^n - C_w \quad (16)$$

Προκειμένου όμως να έχουμε την πλήρη εικόνα της πραγματικότητας, θα πρέπει στις βασικές αυτές εξισώσεις να λάβουμε υπόψιν τους αμέσους φόρους του κράτους και τις επιδοτήσεις, εθνικές και κοινοτικές. Έτσι, σύμφωνα με την ανάλυση και τον ορισμό του αγροτικού πλεονάσματος που παρουσιάστηκε ως τώρα, βλέπουμε ότι αυτός είναι παραπλήσιος της έννοιας του πλεονάσματος του παραγωγού (producer's surplus), όπως αυτή αναπτύσσεται απ' την ορθόδοξη οικονομική θεωρία⁸. Το τελευταίο όμως ενώ σαν οικονομικό μέγεθος είναι πολύ κοντά στον παραπάνω ορισμό –θεωρούμενο σαν η επιφάνεια μεταξύ της καμπύλης προσφοράς ή οριακού κόστους και της γραμμής της τιμής σε ανταγωνιστικές συνθήκες, είτε στην βραχυχρόνια περίοδο όπου περιλαμβάνει κέρδη και πρόοδο, είτε στη μακροχρόνια που στην περίπτωση της γης περιλαμβάνει μόνον πρόσοδο (Ρικαρντιανή πρόσοδος)– διαφέρει ως προς την προέλευση, το ρόλο και σημασία του στο σύστημα σκέψης που χαρακτηρίζει το ρεύμα αυτό της οικονομικής επιστήμης.

4. Παραγωγική ή μη παραγωγική η αγροτική εργασία;

Όπως αναφέραμε προηγούμενα, για τους φυσιοκράτες, η αγροτική εργασία ήταν όχι μόνον παραγωγική εργασία, αλλά και η μόνη παραγωγική εργασία που γνώριζαν. Στην εξέλιξη όμως της προβληματικής αυτής πάνω στο θέμα και ιδιαίτερα στην κλασική οικονομική σκέψη, η αγροτική εργασία θεωρείται μεν παραγωγική, αλλά όχι όμως και η μόνη παραγωγική εργασία στην κοινωνία. Υπάρχουν και άλλες εργασίες σε άλλους τομείς της οικονομίας που έχουν το χαρακτηριστικό κριτήριο να παράγουν ένα καθαρό προϊόν, μια νέα αξία μεγαλύτερη απ' το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, δηλαδή $Y^n > W$. Βασικό κριτήριο στη Μαρξική ανάλυση αποτελεί η παραγωγή υπεραξίας για το κεφάλαιο και σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο ορισμός της πα-

ραγωγικής εργασίας, ταιριάζει μόνο στη μισθωτή αγροτική εργασία, όπου υπάρχουν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής. Αλλά θα μπορούσε όμως να εφαρμοσθεί, ακόμη και στην περίπτωση που οι παραγωγοί είναι εμπορευματοπαραγωγοί, όπως «... οι βιοτέχνες, αγρότες, οι οποίοι εργάζονται με δικά τους μέσα παραγωγής... οι οποίοι είναι δυνατόν να αναπαράγουν όχι μόνον την εργατική τους δύναμη, αλλά να δημιουργούν και υπεραξία, γιατί η θέση τους επιτρέπει σ' αυτούς να ιδιοποιούνται την δική τους υπερεργασία ή ένα μέρος της» (γιατί ένα μέρος της αφαιρείται με τη μορφή φόρων κ.λπ.)⁹. Στην περίπτωση αυτή ο αυτοαπασχολούμενος βιοτέχνης ή αγρότης «... εκμεταλλεύεται τον εαυτό του σαν μισθωτό εργάτη και με την υπεραξία που πληρώνει στον εαυτό του, πληρώνει φόρο υποτέλειας τον οποίο η εργασία χρωστάει στο κεφάλαιο. Ίσως να πληρώνει στον εαυτό του και ένα τρίτο μέρος σαν γαιοκτήμονας (πρόσοδο)...»¹⁰. Και το γεγονός ότι «—ιδιοποιείται ο ίδιος ολόκληρο το προϊόν της δικής του δουλειάς και δεν το ιδιοποιείται ένα τρίτο αφεντικό, το περίσσειμα της αξίας του προϊόντος του πάνω απ' τη μέση τιμή του λ.χ. της ημερήσιας εργασίας του, δεν το χρωστάει στη δική του εργασία που τον κάνει να μην ξεχωρίζει απ' τους άλλους εργάτες— αλλά στο ότι είναι κάτοχος μέσων παραγωγής»¹¹.

Ο αγροτικός τομέας που παράγει και παίρνει ένα μέρος απ' το συνολικό πλεόνασμα της οικονομίας, που συνδέεται με διακλαδικές συναλλαγές με τους άλλους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας, είναι παραγωγικός τομέας και η εργασία που απασχολείται σ' αυτόν, για το λόγο αυτό είναι παραγωγική. Αναπαράγει όχι μόνον τον εαυτό της, αλλά και ένα περίσσειμα, το οποίο μπορεί να διατεθεί, τόσο για παραγωγική, όσο και για μη παραγωγική εργασία, χαρακτηριστικό που δεν έχει η μη παραγωγική εργασία, αλλά μόνον η παραγωγική. Όπως είδαμε και προηγούμενα, το καθαρό προϊόν ή η νέα αξία του αγροτικού τομέα —ο οποίος όπως όλοι οι παραγωγικοί τομείς παράγει εμπορεύματα με βάση τα δεδομένα της αγοράς— αποτελείται απ' το μέρος εκείνο που απαιτείται για την πληρωμή της αναγκαίας εργασίας —του αναγκαίου κόστους σε εργασία— και το υπόλοιπο αποτελεί ένα πλεόνασμα που περιλαμβάνει κέρδος στο απασχολούμενο κεφάλαιο και γαιοπρόσοδο (ενοίκιο γης) και το οποίο πληρώνεται στους ιδιοκτήτες γης, όταν ενοικιάζουν την καλλιεργούμενη γη, ή είναι τεκμαρτό στην περίπτωση που είναι ιδιοκτησία τους. Το πρώτο μέρος καθορίζεται απ' τη δοσμένη τεχνική και είναι το κοινωνικά αναγκαίο κόστος σε ημερομίσθια, πραγματικά πληρωνόμενα αν έχουμε καπιταλιστικής μορφής επιχείρηση που απασχολεί

αγρεργάτες, ή τεκμαρτό αν έχουμε οικογενειακής μορφής εκμετάλλευση. Στην δεύτερη περίπτωση μπορεί ακόμη τα αναγκαία ημερομίσθια να προέρχονται κατά ένα μέρος από πληρωνόμενη εργασία που δεν διαθέτει το νοικοκυριό, λόγω του είδους της, ή τεκμαρτή με ανταλλαγή (δανεική) μεταξύ νοικοκυριών. Το κόστος όμως αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης του νοικοκυριού, είναι ένα διαφορετικό μέγεθος και οι ανάγκες συντήρησης μπορεί να είναι μεγαλύτερες ή μικρότερες του τεκμαρτού ή μη κόστους που εισέρχεται στην παραγωγή των επιμέρους προϊόντων. Στην πρώτη περίπτωση, είναι επόμενο να καλύπτονται απ' την κατανάλωση ενός μέρους του αγροτικού πλεονάσματος και ακόμη από εξωγεωργικά εισοδήματα ή τη μεταφορά μέσω του κράτους σ' αυτό –μέσω επιδοτήσεων– πλεονάσματος απ' τους άλλους τομείς της οικονομίας, που αποσπάται μέσω του εξουσιαστικού του μηχανισμού. Αντίθετα, στην περίπτωση των μισθωτών αγρεργατών που μετακινούνται συνεχώς σε διάφορες αγροτικές εργασίες ή και εκμεταλλεύσεις, το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης συμπίπτει με το κοινωνικά αναγκαίο κόστος σε μισθούς που καταβλήθηκαν για την παραγωγή του αγροτικού προϊόντος. Για τους λόγους αυτούς και το πλεόνασμα που παράγεται ή συλλαμβάνεται από καπιταλιστικές ή μη επιχειρήσεις με ίδια τεχνική και συνθήκες αγοράς είναι το ίδιο, δεδομένου ότι οι τιμές των προϊόντων είναι ίδιες. Διαφορετικά θα συνέβαινε, επιχειρήσεις με ίδια τεχνική, να παράγουν διαφορετικό ή καθόλου πλεόνασμα λόγω των διαφορετικών παραγωγικών σχέσεων, των σχέσεων ιδιοκτησίας. Οι τελευταίες όμως καθορίζουν μόνον τον τρόπο ιδιοποίησης του πλεονάσματος και όχι το μέγεθος και την ύπαρξή του, πράγμα που προέρχεται και καθορίζεται μέσα απ' την παραγωγική διαδικασία, μέσα απ' την παραγωγή, όπως είδαμε προηγουμένα.

Για τους λόγους αυτούς το αγροτικό πλεόνασμα παράγεται τόσο από καπιταλιστικές, όσο και από οικογενειακής μορφής επιχειρήσεις και είναι αυτό που μένει πάνω απ' το κοινωνικά αναγκαίο κόστος –τεκμαρτό ή πληρωνόμενο– σε εργασία που απαιτείται για την παραγωγή του αγροτικού προϊόντος και η οποία επειδή παράγει, εκτός από ένα θετικό καθαρό προϊόν και ένα υπερπροϊόν ή πλεόνασμα, είναι παραγωγική.

5. Προσδιοριστικοί παράγοντες του αγροτικού πλεονάσματος

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε για την παραγωγή του αγροτικού πλεονάσματος και τις εξισώσεις-ταυτότητες απ' τις οποίες αυτό προκύπτει, μπορούμε στη συνέχεια να προχωρήσουμε σε μεγαλύτερη ανάλυση των στοιχείων των εξισώσεων αυτών, προκειμένου να καθορισθούν οι σημαντικότεροι επιμέρους παράγοντες –οικονομικοί και εξωοικονομικοί– που καθορίζουν το μέγεθος του αγροτικού πλεονάσματος και να ερμηνευτούν οι εξελίξεις σ' αυτό, έτσι ώστε να αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο στην άσκηση αγροτικής πολιτικής. Ξεκινώντας απ' τη συνολική ακαθάριστη αξία του συνόλου της αγροτικής παραγωγής X , ή ενός επιμέρους κλάδου της, το μέγεθός της εξαρτάται απ' τις τιμές P που ισχύουν κάθε χρόνο (μέσες σταθμισμένες τιμές παραγωγού χωρίς ενισχύσεις) και τον όγκο της παραγωγής Q . Έχουμε δηλαδή $X = P \cdot Q$. Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων καθορίζονται απ' τις συνθήκες προσφοράς και ζήτησης, καθώς και από την πολιτική παρέμβασης ή προστασίας σε εθνικό ή κοινοτικό επίπεδο, μέσω της οποίας διαμορφώνονται τιμές διαφορετικές απ' αυτές που θα ίσχυαν με την ελεύθερη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς. Ο όγκος της παραγωγής, εκτός απ' την καλλιεργούμενη έκταση και τις δοσμένες εισροές σε εργασία, υλικά και μηχανήματα, εξαρτάται απ' τις καιρικές συνθήκες και την μεταβολή στην παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας. Η μεταβολή στον όγκο της αγροτικής παραγωγής, εκφράζει συνήθως τους δύο τελευταίους παράγοντες.

Με την αφαίρεση των ενδιάμεσων εισροών E και των αποσβέσεων D φθάνουμε στην ακαθάριστη (Y) και καθαρή προστιθέμενη αξία (Y^n) αντίστοιχα. Η εξέλιξη των τιμών αυτών των μεγεθών και ιδιαίτερα των ενδιάμεσων εισροών σε σχέση με τις τιμές των αγροτικών προϊόντων, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη του ακαθάριστου ή καθαρού αγροτικού προϊόντος, της ακαθάριστης ή καθαρής προστιθέμενης αξίας. Η σχέση αυτή, που εκφράζει τους όρους εμπορίου στο πεδίο της παραγωγής μεταξύ του αγροτικού τομέα και των άλλων τομέων της οικονομίας, δείχνει τη μεταφορά πλεονάσματος –ή εισοδήματος του οποίου το πρώτο είναι μέρος– προς ή από τον αγροτικό τομέα, αν οι όροι εμπορίου στρέφονται υπέρ ή σε βάρος του, η οποία πραγματοποιείται στα πλαίσια του οικονομικού μηχανισμού των τιμών και της αγοράς. Με την αφαίρεση του κόστους για την αμοιβή της αναγκαίας εργασίας W απ' την καθαρή προστιθέμενη αξία ή το

καθαρό προϊόν, προκύπτει όπως αναφέραμε προηγούμενα, το πλεόνασμα που ιδιοποιούνται οι ιδιοκτήτες γης και μέσω παραγωγής –γαιοπρόσδοος και κέρδη– μέσα από τα δεδομένα και τη διαδικασία της παραγωγής. Το αναγκαίο εργατικό κόστος σε ημερομίσθια, πραγματικά πληρωνόμενα ή τεκμαρτά, καθορίζεται απ' τον αριθμό των ημερομισθίων που απαιτεί η δοσμένη τεχνική για κάθε επίπεδο παραγωγής και το ύψος του αγροτικού ημερομισθίου, που καθορίζεται από παράγοντες που σχετίζονται με την προσφορά αγροτικής εργασίας και το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

Το πλεόνασμα που προκύπτει με βάση τα οικονομικά δεδομένα και τους παράγοντες που αναφέραμε ως τώρα, μπορεί να μεταβληθεί σαν μέγεθος, κάτω απ' την επιρροή εξωοικονομικών παραγόντων και μηχανισμών και συγκεκριμένα από το ρόλο και την πολιτική του κράτους στον τομέα αυτόν. Το κράτος μέσω της φορολογίας T , αποσπά ένα μέρος του ιδιωτικού πλεονάσματος της οικονομίας¹² και μπορεί να μεταφέρει άμεσα πλεόνασμα σε κάποιον τομέα μέσω των επιδοτήσεων ή επιχορηγήσεων Z προς αυτόν.

Στην περίπτωση της ελληνικής γεωργίας, τον ίδιο ρόλο παίζουν και οι κοινοτικές επιδοτήσεις. Η μεταβολή στο αγροτικό πλεόνασμα εξαρτάται απ' τη διαφορά $(Z-T)$. Έτσι, το αγροτικό πλεόνασμα που προκύπτει με βάση τους παραπάνω επιμέρους παράγοντες –οικονομικούς και εξωοικονομικούς– εκφράζεται και μπορεί να εκτιμηθεί απ' την παρακάτω σχέση:

$$S_A = PQ \cdot (E + D + W) + (Z - T) \quad (17)$$

Ακόμη με βάση τα παραπάνω μπορεί να αναλυθεί η συμπεριφορά των επιμέρους παραγόντων, η κατεύθυνση και ακόμη η έκταση των επιπτώσεων και μεταβολών στο μέγεθος του αγροτικού πλεονάσματος, που προέρχονται από μεταβολές σε έναν ή περισσότερους απ' αυτούς και οφείλονται σε διαφορετικές αιτίες.

6. Εκτιμήσεις για το αγροτικό πλεόνασμα στην ελληνική οικονομία

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε και τους παράγοντες που το προσδιορίζουν, όπως αυτοί εκφράζονται στην εξίσωση (17), το αγροτικό πλεόνασμα μπορεί ν' αποκτήσει λειτουργικό περιεχόμενο και εύκολα να υπολογισθεί τόσο για το σύνολο του αγροτικού τομέα, όσο και για τους επιμέρους κλάδους του και προϊόντα, χρησιμοποιώντας τις αντίστοιχες στατιστικές της

ΕΣΥΕ για τον αγροτικό τομέα, το εισόδημα, την παραγωγή, τις τιμές κ.λπ. Το μόνο όμως κενό το οποίο δεν καλύπτουν οι στατιστικές αυτές και το οποίο είναι πολύ σημαντικό για την εκτίμηση του αγροτικού πλεονάσματος, αφορά το κόστος ή την αμοιβή της αναγκαίας εργασίας για την παραγωγή του κάθε προϊόντος, χωρίς το οποίο δεν μπορεί να γίνουν οι ανάλογες εκτιμήσεις.

Το κενό αυτό μπορεί να καλυφθεί με τα στοιχεία που παρέχει η έρευνα της υπηρεσίας κόστους και τιμών του Υπουργείου Γεωργίας για τη διάρθρωση του κόστους παραγωγής αγροτικών προϊόντων¹³. Στην έρευνα αυτή παρουσιάζονται οι επιμέρους κατηγορίες δαπανών που συνθέτουν το συνολικό κόστος παραγωγής κάθε προϊόντος της φυτικής παραγωγής, τόσο σαν απόλυτα μεγέθη, όσο και σαν ποσοστά στο σύνολο, καθώς επίσης και κατά τάξη μεγέθους εκμεταλλεύσεων και μέσο όρο. Το συνολικό κόστος της απαιτούμενης εργασίας, με τις επιμέρους κατηγορίες – πληρωνόμενης, τεκμαρτής, οικιακής ή ξένης κ.λπ.– δίνεται σαν απόλυτο μέγεθος ή ποσοστό, καθώς και οι διάφορες κατηγορίες του πλεονάσματος, όπως ενοίκια, τεκμαρά ή πληρωνόμενα, ή τόκοι. Ακόμη με βάση την έρευνα αυτή μπορεί να υπολογισθεί το κέρδος σαν η διαφορά μεταξύ όλων των δαπανών και εσόδων. Με βάση τις στατιστικές του γεωργικού εισοδήματος και την έρευνα αυτή, επιχειρήσαμε μια εκτίμηση του συνολικού αγροτικού πλεονάσματος της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο 1980-88 και με βάση όμως ορισμένες υποθέσεις και παραδοχές, οι οποίες οφείλονται στο γεγονός ότι τα στοιχεία της έρευνας αυτής είναι διαθέσιμα μόνον για τα έτη 1983, 1984 και 1985, ενώ για τα υπόλοιπα έτη μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει η σχετική επεξεργασία. Η εκτίμηση του κόστους της εργασίας, στηρίχθηκε στα δεδομένα για τα έτη αυτά, λαμβάνοντας το απόλυτο μέγεθος και ποσοστό κατά προϊόν και κατόπιν έγινε στάθμιση ανάλογα με τη συνολική αξία του κάθε προϊόντος και τη συμμετοχή της στη συνολική αξία της φυτικής παραγωγής.

Το ποσοστό της συμμετοχής της εργασίας που προέκυψε, θεωρήθηκε σταθερό για τα προηγούμενα έτη και για τα επόμενα, γεγονός το οποίο βέβαια αποτελεί κάποια απόκλιση απ' την πραγματικότητα, δεδομένου ότι και το ποσοστό του στο συνολικό κόστος υπόκειται σε μεταβολές έστω και μικρής έκτασης και η συμμετοχή του κάθε προϊόντος στο σύνολο υπόκειται επίσης σε μεταβολές προκαλούμενες απ' τις μεταβολές στον όγκο και τις τιμές που διαμορφώνονται γι' αυτό. Το ποσοστό που προέκυψε σαν μέσος όρος, σταθμισμένο για τη συμμετοχή της εργασίας στη συνολική ακαθάριστη αξία της φυτικής παραγωγής, εί-

Πίνακας 1
Το Αγροτικό Πλεόνασμα στην Ελληνική Οικονομία, Περίοδος 1980-88

Έτος	Συνολική Ακαθ. Αξία	Ενδιάμεση Κατανάλωση	Ακαθάριστη Προστιθ. Αξία	Καθαρή Προστιθέμ. Αξία $v = Y - D + (Z - T)$	Εργατικό Κόστος	Αγροτικό Πλεόνασμα	$\frac{5a}{\gamma^n}$	$5a - (Z - T)^{**}$
	P . Q	E	Y	Y	W	S _a		
1980	323.629	73.304	250.235	241.692	122.979	118.715	48.9	114.622
1981	394.058	92.257	301.801	299.910	149.742	150.168	50.2	136.537
1982	488.415	108.054	380.361	381.891	185.597	196.294	51.5	176.121
1983	551.726	137.875	413.851	410.022	209.655	200.367	48.8	180.541
1984	701.819	163.728	538.091	536.513	266.691	269.822	50.2	242.112
1985	863.934	200.599	663.235	656.578	328.294	328.284	50.0	298.872
1986	977.835	230.530	747.305	729.661	371.577	358.084	49.1	330.448
1987*	1.064.710	258.710	806.000	833.131	404.589	428.542	51.3	351.853
1988*	1.237.985	288.044	949.941	999.048	470.434	528.614	52.8	429.949

* Προσωρινά στοιχεία.

** Αν ληφθούν υπόψιν και οι επιδοτήσεις ορισμένων ενδιάμεσων εισροών το ύψος τους είναι μεγαλύτερο και άρα το πλεόνασμα είναι μικρότερο.

Πηγή: ΕΣΥΕ, Eurostat, Υπ. Γεωργίας.

ναι 50% και για τη ζωική παραγωγή σύμφωνα με εκτιμήσεις προερχόμενες από άλλες πηγές, 10%. Έτσι για τη συνολική ακαθάριστη αξία της αγροτικής παραγωγής, προέκυψε ένα μέσο ποσοστό, 38.5%, το οποίο ελήφθη για τον υπολογισμό του αναγκαίου εργατικού κόστους στο σύνολο της αγροτικής παραγωγής. Με τα δεδομένα και τις υποθέσεις αυτές, οι εκτιμήσεις για το αγροτικό πλεόνασμα της ελληνικής οικονομίας δίνονται στον πίνακα που ακολουθεί και στηρίζεται στην εξίσωση (17) που διατυπώθηκε προηγούμενα.

Συμπεράσματα

Το πλεόνασμα του αγροτικού τομέα, όπως ορίσθηκε εδώ, σαν συνθετικό στοιχείο της αξίας του αγροτικού προϊόντος, προέκυψε μέσα απ' την ανάλυση της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας της οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό, ο αγροτικός τομέας σαν ένας απ' τους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας, παράγει και παίρνει σύμφωνα με τα δεδομένα της παραγωγής του και τις συναλλαγές του με τους άλλους τομείς, ένα μέρος απ' το συνολικό πλεόνασμα της οικονομίας. Με βάση τη θεωρητική θεμελίωση και την ποσοτικοποίησή του, που στηρίζεται σε διαθέσιμο και πραγματικά δεδομένα, μπορούν να διερευνηθούν, τόσο οι παράγοντες –οικονομικοί και εξωοικονομικοί– οι οποίοι το προσδιορίζουν, όσο και η συμβολή ή συμμετοχή των επιμέρους κλάδων ή προϊόντων στο σύνολό του. Εκτός απ' την παραγωγή του, μπορεί να ερευνηθεί και η επίσης σημαντική πλευρά της ιδιοποίησης και χρήσης του και συγκεκριμένα οι κατηγορίες και μορφές που αυτό εμφανίζεται –κέρδη, τόκοι, γαιοπρόσοδος– οι φορείς που το ιδιοποιούνται, καθώς και οι τρόποι χρήσης του στη δοσμένη οικονομία και χρονική περίοδο. Σαν κρίσιμο οικονομικό μέγεθος, αποκτά έτσι μεγαλύτερη θεωρητική και πρακτική αξία, λειτουργικό περιεχόμενο και δυνατότητες εμπειρικών εφαρμογών, για την διερεύνηση των προβλημάτων και εξελίξεων του αγροτικού τομέα, καθώς και των επιπτώσεων απ' τη χάραξη της αγροτικής πολιτικής. Επιπλέον, μπορεί να συμβάλει σε μια λεπτομερέστερη ανάλυση του αγροτικού εισοδήματος κατά κατηγορία και προέλευση, πράγμα απαραίτητο για μια ορθότερη φορολογική πολιτική στον τομέα αυτόν.

Σχετικά με το αγροτικό πλεόνασμα της ελληνικής οικονομίας και τις εκτιμήσεις που προέκυψαν για την περίοδο 1980-88, κάτω απ' τους περιορισμούς που αναφέρθηκαν και αφορούν την πα-

ροχή των διαθέσιμων στοιχείων της έρευνας για τη διάρθρωση του κόστους παραγωγής αγροτικών προϊόντων, παρατηρούμε τα εξής: α) Το μέγεθος του πλεονάσματος που παράγει ή παίρνει ο αγροτικός τομέας της ελληνικής οικονομίας την περίοδο αυτή, μένει σχεδόν στάσιμο σαν ποσοστό του καθαρού προϊόντος του τομέα, παρά την ευνοϊκή εξέλιξη των όρων εμπορίου του τομέα αυτού με τους άλλους τομείς που απολαμβάνει, λόγω του υψηλότερου προστατευτικού πλαισίου στα πλαίσια της κοινής αγροτικής πολιτικής. Η ελαφρά άνοδος του στο τέλος της περιόδου, οφείλεται στην αυξανόμενη μεταφορά πλεονάσματος μέσω εξωοικονομικών μηχανισμών –εθνικοί και κοινοτικοί πόροι– προς τον αγροτικό τομέα και τη σημαντική μετά το 1987 μείωση των φόρων που πλήρωναν οι παραγωγοί. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται μάλλον στην πτωτική πορεία της παραγωγικότητας και την καθυστέρηση της αναδιάρθρωσης προς περισσότερο παραγωγικούς κλάδους ή προϊόντα που σημειώνεται στον τομέα αυτόν, ενώ η εισροή μεταναστών από χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, επέτρεψε μάλλον σημαντικές αυξήσεις στο κόστος εργασίας. Λεπτομερέστερη ανάλυση όλων των επιμέρους παραγόντων και της συμβολής των διαφόρων κλάδων ή προϊόντων, ενώ είναι δυνατή με βάση τα στοιχεία της παραπάνω έρευνας –αν αυτά διατεθούν– ξεφεύγει απ' τα όρια της εργασίας αυτής. β) Σημαντικό μέρος αποτελεί η γαιοπρόσδοος –ενοίκιο γης, τεκμαρτό ή πληρωνόμενο– σημαντικό μέρος της οποίας ιδιοποιούνται άτομα που δεν ανήκουν στον αγροτικό πληθυσμό. Επίσης τα κέρδη είναι σημαντικά, ιδιαίτερα στις δυναμικές καλλιέργειες, ενώ πολύ λιγότερο είναι το μέρος που αφορά τους τόκους. Λόγω του οικογενειακού χαρακτήρα της ελληνικής γεωργίας, το μεγαλύτερο μέρος του πλεονάσματος ιδιοποιείται απ' τους ίδιους τους παραγωγούς, ενώ σημαντικό είναι τα τελευταία χρόνια, το μερίδιο που ιδιοποιούνται άτομα που ανήκουν σε άλλες επαγγελματικές κατηγορίες.

Με βάση τα στοιχεία που υπάρχουν για τις ιδιωτικές επενδύσεις στον αγροτικό τομέα, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως ένα πολύ μικρό και μειούμενο ποσοστό του αγροτικού πλεονάσματος, κάτω του 10%, χρησιμοποιείται για επενδύσεις την παραπάνω περίοδο στο αγροτικό τομέα, ενώ το υπόλοιπο διατίθεται για κατανάλωση και συντήρηση του πολυάριθμου αγροτικού πληθυσμού, που με ποσοστό απασχόλησης 28% περίπου του εργατικού δυναμικού της χώρας, είναι το υψηλότερο στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο. Λαμβάνοντας επίσης υπόψιν, τη διαφορά μεταξύ του μέσου επιπέδου κατανάλωσης του αγροτικού νοικοκυριού που

προκύπτει απ' την έρευνα των οικογενειακών προϋπολογισμών και αυτής που καλύπτεται απ' την αμοιβή και το κόστος για την αναγκαία εργασία στη γεωργία, εύκολα συμπεραίνεται, ότι για τη συντήρηση των αγροτικών νοικοκυριών θα πρέπει να χρησιμοποιείται ένα σημαντικό μέρος του πλεονάσματος που παράγεται εκεί, καθώς και των εξωγεωργικών εισοδημάτων, η ύπαρξη των οποίων είναι σημαντική στην ελληνική ύπαιθρο. Ιδιαίτερα για τα μεγάλα αγροτικά νοικοκυριά, σημαντικό μέρος αφορά πολυτελή κατανάλωση και επενδύσεις στον αστικό τομέα. Οι τρόποι χρήσης του αγροτικού πλεονάσματος, που συντηρούν τις διαρθρωτικές αδυναμίες και τη στασιμότητα του ελληνικού αγροτικού τομέα, καθορίζονται σε σημαντικό βαθμό απ' το υψηλό προστατευτικό πλαίσιο και εισοδηματική στήριξη που απολαμβάνει ο αγροτικός τομέας λόγω της κοινής αγροτικής πολιτικής. Λόγω αυτής αμβλύνεται η πίεση του ανταγωνισμού και της αγοράς για εκσυγχρονισμό και αναδιάρθρωση των καθυστερημένων παραγωγικών δομών του αγροτικού τομέα, αλλά και έμμεσα καθυστερεί η διαδικασία του διαρθρωτικού μετασχηματισμού του συνόλου της οικονομίας. Αν όμως το πλαίσιο αυτό αποτελεί αιτία εφησυχασμού και χαλάρωσης της παραγωγικής προσπάθειας, παρέχει συγχρόνως και τις δυνατότητες εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης της γεωργικής παραγωγής, τις δυνατότητες μιας άλλης αγροτικής πολιτικής και τη χρήση του αγροτικού πλεονάσματος με μορφές που εκτός απ' τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του αγροτικού πληθυσμού, θα εγγυώνται ένα καλύτερο μέλλον, στο ανταγωνιστικότερο πλαίσιο, στο οποίο αυτός, αργά ή γρήγορα, θα κληθεί να επιβιώσει.

Σημειώσεις

1. W. Eltis (1984), σελ. 34.
2. Κ. Μαρι, *Θεωρίες της Υπεραξίας*, τόμος Α', σελ. 177.
3. B. Meek (1960), p. 330, W. Eltis (1984), σελ. 13.
4. Γ. Σταμάτης (1989), σελ. 59.
5. Σχετικά έργα πολλών θεωρητικών όπως: Lewis W., Nurkse R., Fei J., Baran P. κ.ά. Βλέπε στο: Meier G., *Leading issues in Economic Development*, 1970.
6. Λεπτομερή ανάλυση βλέπε στο: Πάκου Θ. και Ρέππα Π., *Το γεωργικό πλεόνασμα στην οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 52-61.
7. Βλέπε: Θ. Σκούντζου (1981), σελ. 42.
8. Μεταξύ άλλων βλέπε: J. Mishan, «What is producer's surplus», *A.E.R.*, 58, Dec. 1968, Currie J., Murpy J., Schmitz A., «The concept of economic surplus

and its use in economic analysis», *E.J.*, Dec. 1971, p. 755, 757, Baumol W., *Economic Theory and Operations Analysis*, 1977, N. Jersey, p. 595.

9. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες της Υπεραξίας*, τόμος Α', σελ. 456.

10. Στο ίδιο, σελ. 457.

11. Στο ίδιο, σελ. 457.

12. Το συνολικό πλεόνασμα της οικονομίας, αποτελείται απ' το ιδιωτικό πλεόνασμα, που είναι η χρηματική έκφραση της υπεραξίας με τις διάφορες μορφές που αυτή λαμβάνει (κέρδη, τόκοι, πρόσδοδος) και αυτό που αποσπά το κράτος και είναι πάνω απ' το ιδιωτικό πλεόνασμα. Βλέπε: P. Baran, P. Sweezy *Μονοπωλιακός Καπιταλισμός*, Gutenberg, σελ. 14, 207.

13. Μόνον κατά μέρος, λόγω της απαγόρευσης που ισχύει με Υπουργική απόφαση.

Βιβλιογραφία

- Γιαννούσης Γ., «Συμβολή στη διερεύνηση των οικονομικών αποτελεσμάτων και της απασχόλησης στο γεωργικό τομέα», Διεθνές Οικονομικό Συνέδριο Α.Τ.Ε., *Οικονομία και Αγροτικός Τομέας*, Αθήνα, 1986.
- Eltis W., *The classical theory of economic growth*, London, 1984.
- Ishikawa S., *Resource flow between Agriculture and Industry. The Chinese Experience*, The Developing Economies, 1979.
- Καμαρινού Αλ., *Αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα και Γεωργικό Πλεόνασμα*, Αθήνα, 1973.
- Meek R., «The interpretation of the "Tableau Economique"», *Economica*, November 1960.
- Mundle S., Ohkawa K., *Agricultural Surplus Flow in Japan*, The Developing Economies, 1979.
- Μυλωνάκη Δ., «Κράτος και οικογενειακή εκμετάλλευση. Η αγροτική πολιτική ως παράγοντας διεύρυνσης και ιδιοποίησης του Αγροτικού Πλεονάσματος», Δ.Ο.Σ. ΑΤΕ, 1986.
- Παρασκευαΐδης Π., «Αγροτικό υπερπροϊόν. Τρόποι παραγωγής και μηχανισμοί μεταφοράς του», Δ.Ο.Σ. ΑΤΕ, 1986.
- Πάκος Θ., Ρέππας Π., *Το Γεωργικό Πλεόνασμα στην οικονομική ανάπτυξη*, ΠΑΣΠΕ, εις μνήμην Γ. Πάντου.
- Σκούντζος Θ., *Μαθήματα περιφερειακής μακροοικονομικής Αναλύσεως*, Καραμπερόπουλος, Αθήνα, 1981.
- Σταμάτης Γ., *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, μέρος 1, Σάκκουλα, Αθήνα, 1985.
- Σταμάτης Γ., «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της Μαρξικής πολιτικής οικονομίας στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας», *Θέσεις*, 27, 1989.
- Σάρρος Π., *Το Γεωργικό Εισόδημα. Περιγραφή των Μηχανισμών της ΚΑΠ. Στατιστικά στοιχεία για την Ελληνική Γεωργία*, ΑΤΕ, Αθήνα, 1989.

Τόλιος Γ., «Αγροτικό υπερπροϊόν. Μορφές σύλληψης και μηχανισμοί μεταφοράς», Δ.Ο.Σ. ΑΤΕ, 1986.

Hatziprokoriou M., *On the transformation problem*, ΑΒΣΘ, Θεσσαλονίκη, 1975.

Ψυχογιός Δ., «Η απόσπαση πλεονάσματος απ' τον αγροτικό χώρο: Θεωρητική και εμπειρική», Δ.Ο.Σ. ΑΤΕ, 1986.

